

AZ EMBER PROBLÉMÁJA A MARXISTA FILOZÓFIÁBAN

Több mint 27 évszázaddal ezelőtt a spártai Chilon, a hét görög bölcshelye az azóta már szállóigévé vált kijelentést tette: „Ismerd meg önmagadat!” Lehet, hogy ez a bölcshelye saját szentenciáját csupán gyakorlati és banális előírásnak tartotta, amely a gondolkodó és mérlegelő ember számára megkönnyíti tevékenységét. Mégis ez a formula a görög filozófiai életben elég gyakran ismétlődik, s ezért mélyebb metafizikus értelem adható neki. Úgy foghatjuk fel, mint egy parancsot, amely minden filozófiai célját mutatja.¹ Ha nem is törekszünk arra, hogy mindenkiről írjunk, aki ezideig szerepet játszott a filozófiai reflexiók történetében, hiszen az emberről több nyelven folytattak vitát, akkor is könnyen észrevehetjük, hogy az ember a filozófiai gondolkodás különböző próbálkozásainak örök és kiemelt tárgya. Ahogy Malebranche mondta: „Valamennyi humán tudomány közül az emberről szóló tudomány a legmél-
több az emberhez.”²

Minden teljesebb filozófiai rendszerben könnyen találhatók az emberi létre vonatkozó gondolatok, valamint az emberi létezés céljának, az emberiség ideáljának meghatározására irányuló törekvések. Azt lehet mondani, hogy a régi kérdés: „Mi az ember?” — ma sem vesztette el aktualitását, de mai megfogalmazása még drámaibban hangzik, mint Kant „zsoltárírójánál”.³ A mai ember filozófiával foglalkozva nemcsak azért összpontosítja figyelmét önmagára, mert azokat a külső ismeretlen dolgokat, amelyek természetét kutatja, ma már a természettudományok eredményesebben vizsgálják. A mai ember magában roskad, megrémülve azoktól a halálos veszedelmektől, amelyeket saját szellemi és fizikai erejével teremtet önmagának, a legtitkosabb impulzusait, vágyait kutatja, hogy valamilyen kiutat leljen abból a csapdából, amelyet magának épített, s ezért a saját lelkében keresi a menekülés reményét. Martin Heidegger, aki életét az ember megismerésének szentelte, azt írja: „Soha nem tudtak ennyit és ilyen sokfélet az emberről, mint most. De sohasem mondtak kevesebbet arról, hogy mi az ember.”⁴

Már a mai filozófia eredményeinek felületes áttekintése is mutatja, mennyire intenzíven folytatnak ma antropológiai kutatásokat. Eközben felhasználják mind a régi, tradicionális metafizika megállapításait, mind a természet- és társadalomtudományok mai eredményeit.

¹ Hegel: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, § 377.

² Malebranche: *De la recherche de la vérité* (1664)

³ Az a kérdés, hogy „Mi az ember?”, egy zsoltáríró szerint az ember és az Isten egymáshoz való viszonyából derül ki (Vö.: 8.5. zsoltár). Kant kérdése az emberről szóló elméleti tudomány, az ún. antropológia posztulátumával kapcsolatos (Vö.: M. Buber: *Das Problem des Menschen*, Heidelberg 1954, S. 11.).

⁴ M. Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, Bonn 1929, S. 200.

A bennünket jelenleg foglalkoztató kérdések a következők: A mai széles körű kutatások háttérében hogyan ítéltethető meg Marx nézete a természetről és az ember eredetéről? Található-e műveiben egy kialakult emberfelfogás? Mi ennek az elméleti értéke, s lehet-e ez inspiráló forrás a mai kutatók számára? Hogyan vélekednek erről a felfogásról ügyének folytatói? Egy ilyen rövid tanulmányban nehéz az összes kérdésre kimerítő, pontos választ adni. Kezdjük az utóbbi kérdéssel!

Nem félve attól, hogy hibát követünk el, megállapíthatjuk, a szociáldemokrácia körében írt marxista munkák olvasója hiába keresne olyan írást, amely bármilyen formában is tudatosan kifejtene az antropológia problémáját. E tény okai összetettek és lehetetlen lenne itt valamennyit felsorolni. Mégis, a XIX. század második felében a szellemi kultúra azon formája, amelyben a marxista szerzők többsége alkotott, lényeges szerepet játszott. Mindenekelőtt a szcientizmus és a pozitívizmus filozófia-ellenes, eszmeileg nem különösebben rafinált polgári ideológiájának nagy hatására utalunk, amelynek képviselői a természettudományok eredményeit igyekeztek fel-színesen általánosítani. Ez a hatás különösen K. Kautsky írásaiban észlelhető. E kor marxizmusának, minthogy tudományként akart létezni, meg kellett tagadnia a filozófiát.

A filozófia fő problémájává a materialista ontológia és a vele kapcsolatos ismeretelmélet vált, a benne rejlő metodológiai elemekkel együtt. E korszak marxistái vitát folytattak a XIX—XX. századi polgári gondolat ontológiai és ismeretelméleti szkepticizmusának különböző irányzataival. Az embert alárendelték a történelmi törvényszerűségek determinizmusának. Ez az orientáció domináló elem volt, és csak a XX. század elején Lenin emelte ki és akceptálta a szubjektív⁵ tényező, az alany szerepét a történelem folyamatában.

Itt fel kell hívni a figyelmet egy igen fontos körülményre, éspedig arra, hogy Marxnak azok a munkái, amelyek elengedhetetlenek gondolatainak helyes értelmezéséhez, mint például a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, vagy a „Német ideológia”, csak századunk harmincas éveiben kerültek kiadásra. E művek kezdetben nem ébresztettek nagyobb érdeklődést a marxisták körében; sok évnek kellett elteltie, míg tanulmányozásukhoz hozzákezdtek. Ez azzal magyarázható, hogy a marxizmusban a dogmatizmus uralkodott. Itt nem lehet részletesen ismertetni Marx korai írásai által kiváltott vitákat. Azonban nem kétséges e művek szerepe a *Tőke* szerzője egész munkásságára vonatkozó, a pozitívistától, illetve dogmatikustól eltérő megítélés kialakulásában. Ezek az írások különösen elősegítették a marxizmus azon alapvető jelentőségű problematikájának feltárását, amit filozófiai antropológiának vagy egyszerűen emberfilozófiának nevezünk. E problémakör kiemelése bevonta a marxista gondolatot az emberi lét természetéről, az ember sorsáról és elhivatottságáról folyó már említett mai vitákba.

Említettük már, hogy Marx korai írásainak felfedezése és publikálása elősegítette a marxizmusban meglevő antropológiai problémák feltárását. Vajon azt jelenti-e ez, hogy az emberre vonatkozó megfontolások csak az ifjúkori munkáiban fordulnak elő, de az érett alkotásaiban már nem szerepelnek? Sokan valóban ilyen nézetet hirdettek mind a marxista eszme híveinek, mind ideológiai ellenfeleinek körében. Ma azonban megszilárdult és általános meggyőződéssé vált az a vélemény, hogy Marx egész irodalmi hagyatékát áthatja az ember feletti reflexió. Emellett — úgy véljük —, a marxista társadalomfilozófia alapvető motívumait sem lehet teljesen megérteni és rekonstruálni az emberi lét jellegére és természetére vonatkozó nézeteinek helyes értelmezése nélkül.

⁵ Vö.: V. I. Lenin: *Mi a teendő?*, Összes Művei, 6. köt. Bp., 1964.

Most illene, ha csak röviden is, megpróbálni rekonstruálni a marxizmus ember-filozófiáját. Úgy véljük, hogy többségében ismert dolgokról lesz szó; szeretnénk azonban a figyelmet felhívni arra, hogy ennek az antropológiának az alapvető megállapításai a XIX. század negyvenes éveiből, tehát még a Darwin-előtti időszakból származnak.

A marxi antropológia kiindulópontja az a tézis, hogy az ember genetikusan a természetből származik. Mint a természet terméke meghatározott képességekkel és lehetőségekkel rendelkezik, amelyeknek fokozatos valóráváltása már nem a természeti evolúció, hanem a társadalmi élet, a történelem és a kultúra síkján megy végbe. Elmondhatjuk tehát, Marx meggyőződése szerint a természet csak az emberi embriót, az ember lehetőségét hozta létre, amelynek majd meg kell valósítania önmagát. Az alapvető annak magyarázata, miként megy végbe az ember fejlődése, s milyen tényezők determinálják ezt a fejlődést.

A korábbi filozófusokkal ellentétben, akik az embert rendszerint nemcsak egyszerűen s mindenkorra adott, kész lényként fogták fel, hanem általában a lélekre és az észre redukálták, Marx megfontolásainak kiindulópontjaiban erőteljesen hangsúlyozza az emberi individuum testi, érzéki jellegét. Az embert, mint testi lényt, akinek meghatározott lehetőségei és meghatározott szervezete van, már kezdettől fogva úgy kell felfogni, mint akinek szükségletei vannak, és aki ezeket ki tudja elégíteni a környezetében levő anyag felhasználásával. Azt mondhatjuk, hogy e szempontból az ember semmiben sem különbözik az állattól, amely — ha élni akar — kénytelen táplálékát a környezet-től megszerezni. S valóban, kezdetben az embert sui generis állatként kell felfogni. S állat maradna, ha aktivitását csak a természet passzív asszimilálására korlátozná. Az embereket — mondja Marx — „az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor *termelni* kezdik létfenntartási eszközeiket...”⁶ A *termelést* — ebben az idézetben Marx hangsúlyozza ezt a szót — olyan célszerű és tudatos tevékenységként kell felfogni, amely a természet tárgyainak szükségletkielégítésre alkalmas tárgyakká történő átalakítására irányul, tehát egyszerűbben mondva — munkaként. Így módon egy olyan központi elméleti kategóriához jutottunk, amelynek segítségével Marx az ember eredetének és lényegének koncepcióját is magyarázza. A munka folyamat — olvashatjuk a *Tőké*ben — „használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja az élet valamennyi társadalmi formájának.”⁷ A munka tehát az emberi egzisztencia alapján képező állandó folyamat. Az antropogenezis alapvető jelensége az, hogy az ember a munkafolyamatban saját szükségleteinek kielégítésére termékeket állít elő s egyben termeli önmagát is. Az ember munkatevékenységet végez, hogy szükségleteit kielégítse. Mégsem található nála — mint az állatoknál — a szükségletek állandó, változatlan listája.

A történelmi folyamatban szükségletei is változnak: munkát végezve az ember nemcsak kielégíti, de termeli is ezeket. A termelési folyamatnak, mint célszerű tevékenységnek a kezdetén az ember elsősorban természeti létéből eredő szükségleteit elégíti ki. Idővel azonban, hogy tudjon más, mint természeti, tehát „emberi” szükségleti tárgyakat termelni, az „állati” szükségszerűség ezen körét túllépi. A munkának nevezett tevékenység folyamatában az ember egyrészt anyagilag hat a természetre, megha-

⁶ Marx—Engels: *A német ideológia*, MEM, 3, köt., 23. l.

⁷ Marx: *A tőke*, MEM, 23. köt., 174. l.

tározott feladat elvégzésére mozgásba hozva saját testrészeit és érzékszerveit, s ennek eredményeként maguk ezek is tökéletesednek; másrészt pedig a munka, mint célszerű és tervszerű tevékenység, az emberi ész és értelem ellenőrzése alatt megy végbe, amely a feldolgozásra kerülő anyag tulajdonságait megkülönbözteti, felismeri és ezzel együtt megtervezi a termelési produktumok formáját, valamint megmutatja ezeknek a formáknak a realizálódásához vezető utat. E folyamatban az ész is tökéletesedik, létrejön a nyelv; a logikus gondolkodás és a tudat, mint a racionális tevékenység feltételei. Ha az állat formaalakító tevékenységet végez — emlékezzünk az ember és a méh építő munkájáról szóló marxi példára a *Tőke* I. kötetében — ez ösztönös tevékenység; az állat a „tárgy” formáját biológiai mechanizmusokon keresztül alakítja át. Ezzel szemben az ember esetében saját biológiája nem határozza meg a termelési formákat (mert ha így lett volna, a fejlett kultúrák kialakulása és a történelmi haladás lehetetlen lett volna).

A munkafolyamatban — minthogy kezdettől fogva tudatos, ésszerű, célszerű tevékenység — az emberi lét különös jellemzője nyilvánul meg: a szabadság. Munkát végezve az ember olyan létformákat hoz létre, amelyek nincsenek a természet által eleve meghatározva, hanem a természeti determinációval összhangban álló emberi célok és szükségletek alkalmazásának eredményei. A csak az emberre jellemző tudatos választási tevékenység, ami a szabadság jelensége, a munkából ered, a munka a forrása⁸. Amennyiben tehát az emberiség alapja és feltétele az ember sajátos biológiája, annyiban az emberiségnek, hogy valóban az legyen, túl kell lépnie ezt a biológiát, meg kell változtatnia azt és alá kell rendelnie a kultúrának. Az ember akkor válik valóban emberré, amikor tevékenységében túllépi a faj egyoldalúan felfogott biológiai szükségleteit, s a közvetlen fizikai szükségyszerűség uralma alól kiszabadulva, termeli kezd, amikor — miként Marx mondja a Gazdasági-filozófiai kéziratokban — „a szépség törvényei szerint is alakít.”⁹

Az előzők alapján arra következtethetünk, hogy Marx véleménye szerint a munka nem egyszerűen „fizikumát sanyargató és szellemét tönkretevő” tevékenység, amelyre az ember isteni parancsra van kárhoztatva, amelyet az éhség és az ostor kényszere alatt kell végeznie, hanem az ember nembeli jellege, az élet valósága és kiteljesedése.¹⁰ Így értelmezve a munkát, Marx mégsem azonosítja azt történelmileg fellépő formáival: a rabszolga vagy a kapitalista viszonyok közötti gyári munkás munkájával. Amikor az ember termelő tevékenységét leglényegesebb aspektusában — mint az ember önmegvalósulásának folyamatát veszi szemügyre — Marx különös figyelmet fordít a munka azon mozzanatára, amely nem annyira a használati értékek termeléséhez (amelyeket nagyon szűk értelemben, mint fizikai szükségletek kielégítésének értékeit foghatjuk fel), hanem a munka alkotó jellegéhez kapcsolódik. Már említettük, hogy az ember a munkafolyamatban új, a természetben nem létező formákat hoz létre. Ez már alkotás, kreáció. Itt a formaalkotó tevékenység a művészi alkotással bővül, vagyis ily módon hangsúlyozni lehet a művészi és a termelési tevékenység egységét. Ez a tevékenység csak az emberre jellemző, aki ebben az aktusban formálja és feltárja saját lényegét.

Ily módon a marxista emberkoncepció helyes értelmezése szempontjából igen lényeges gondolathoz jutottunk, amelyet abban a tézisben lehet kifejezni, hogy az alany a kiteljesedett lét. Az alany kiteljesedése abban rejlik, hogy az emberi individuum mint bizonyos potencialitás és szubjektivitás tevékenységet fejt ki, és ennek következtében ez a potencialitás és szubjektivitás realitássá és objektivitássá válik; az alany

⁸ Vö.: Lukács Gy.: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. köt., I. feje. Bp. 1976. 11—133. l.

⁹ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, Bp. 1962, 50. l.

¹⁰ Uo.

az alkotás expressziójának aktusában megvalósítja önmagát, realitássá változtatja azt, ami korábban mint elképzelés, intenció a szubjektivitás szférájában volt. A kiteljesedés az alany megformálásának és fejlődésének a feltétele, mert a termelési folyamat nemcsak az alanytól a világ felé való mozgást hozza létre, azaz nemcsak azt a folyamatot, amely a természeti tárgyak megformálását jelenti, — Marx szerint — „az ember szervetlen testét”, hanem lehetővé teszi az ellenkező irányú folyamatot is: az alany elsajátítva az expresszió termékeit, ezekben felismeri és igazolja magát. E folyamat célja az alkotói folyamat eredményeinek asszimilációja. Ez szükséges feltétele az aktus újrakezdésének. Az alkotás folyamatának eredményeképpen az emberi termékek sajátos világa jön létre, amely különleges, értelmes, célszerű rendként lép fel, amelynek közvetítésével az alanyok kapcsolatba lépnek egymással, közösséget alkotnak.

Ez egy új mozzanat eddigi fejtegetéseinkben. Az eddigi problematika az emberdolog, alany-tárgy viszonyának dialektikájára vonatkozott. A fentiekben igyekeztünk bemutatni a szembenállás azon mozzanatát, amely az emberi lét, a szubjektivitás, a potencialitás, a szabadság, valamint a szükségszerűség birodalmához tartozó nem-emberi lét között áll fenn. Ugyanakkor az egység mozzanatát is igyekeztünk kiemelni, ami a szükségletek kielégítését szolgáló produktumok és értelmes (intencionális) tárgyak létrehozására irányuló anyagformálásban fejeződik ki. Most szeretnénk figyelmet szentelni az emberi létet meghatározó másik alapvető mozzanatra: ez az ember-ember, alany-alany reláció. E két reláció egymás mellett létezik és feltételezik egymást. Az alany-tárgy viszony logikailag annyiban korábbi, amennyiben az alanyok közötti kommunikáció (érintkezés) a jelentés közös mezője nélkül lehetetlen. Amint tudjuk, a jelentés ezen közös mezője a tárgyi világ emberi elsajátításának eredményeként jön létre. Nehéz lenne itt a kommunikáció összetett problémáját valamennyi aspektusában részletesen elemezni. Csak az egyik alapvető mozzanatra utalunk. Csak az objektív jelentés-szféra kialakulásával, amelyben az alanyok felismerik egymást és kommunikálnak egymással, azaz annak a szférának a kialakulásával, amelyet kultúrának is szokás nevezni, lehetséges nem csupán a szubjektivitás határának az átlépése és az egyének közötti kapcsolatok megteremtése, hanem a meghatározott létforma folytonosságának megőrzése és a tevékenység átadása más módon, mint ahogyan az az állatvilágban történik; továbbá — minthogy ez, emlékezzünk rá, nem genetikusan meghatározott modell — lehetséges ennek módosítása is. Röviden, lehetséges a társadalom mint történelem. A társadalmi élet, amely változatos formában jelenik meg és időben változik, a marxista felfogásban az ember kialakulásának valóságos közege és megnyilvánulása. Az ember csak időben fejlődhet; a történelem nem az ember mellett halad, nem pusztán az aktusok folyamata, amelyek egymásra következése csupán külsőség; az ember fejlődése feltételezi ezek időbeli rendjének meghatározott szükségszerűségét. A történelem, legmélyebb értelemben, az ember történelme, az „emberi lényegi erők kifejtése”, „az ember teremtése az emberi munka által.”¹¹

Az antropológiai problematika marxi megközelítésének alapvető vonása az, hogy az embert nem önmagában vizsgálja, mint valamilyen metafizikai lényegét, amely „örök emberi természettel” bír; mert ilyen ember szerinte nem létezik, hanem a történelmi és társadalmi viszonyok kutatása felé fordul, hogy itt, az emberi aktivitás megvalósulásának objektív szférájában keresse az emberi lét természetét. Ez a nézőpont nem egyszer ürügy volt olyan megállapítások számára, hogy Marx nem az emberrel, hanem a társadalommal, a történelemmel és a politikai gazdaságtannal fog-

¹¹ Uo.

lalkozik. Ez azonban nem igaz.¹² Marx sohasem redukálja az alanyt objektivációira, hanem ezeket fejlődésének mozzanataként értelmezi. Ugyanakkor tudja, hogy az emberi természet megértésének egyetlen tudományos útja az emberi alanyok által ki-termelt struktúrák kutatása. Ez legteljesebben a társadalmi-történelmi folyamat mar-xi felfogásában, történelem- és kultúrfilozófiájában nyilvánul meg. A gazdasági, történelmi folyamat és a kultúra marxi felfogása szerint: az ember a kezdet és a vég (cél).¹³

Már volt arról szó, hogy az alany saját képességei objektivációin keresztül alakítja önmagát, a jelentés tárgyainak (jeleknek) és a szükségletek kielégítési tárgyainak világát formálva, formálja önmagát is. Az ember természettel való anyagcseréjének az alany a kezdeményezője, központja és a célja. A tárgynak sem mint feldolgozásra kerülő anyagnak, sem mint munkaterméknek axiológiai értelemben nincs önálló léte. A munkafolyamatban, mint az alany érvényesülésének aktusában, a szubjektivitás objektivizálódásában az emberi lényeg megvalósulása, eltárgyasulása (Verdinglichung) beteljesedik. Az emberi létnek a termelt tárgy alakjában megnyilvánuló igazsága, amely az alanyon kívül létezik, mintegy a szervesetlen anyag fragmentumaira „van ráhelyezve”.

Ez, az ember létezési módjának megnyilvánulásához szükséges és nélkülözhetetlen folyamat, egyidejűleg veszélyforrást is teremt az alany számára azáltal, hogy lényegét mint más számára való létet az alanyon kívülre helyezi. Az ember történelmi fejlődésfolyamata úgy megy végbe — nem ismerünk más történelmi variánst —, hogy az *eltárgyasulás elidegenedésbe* csap át, vagyis a tárgy külső lényege, amely a termelő számára a kiteljesedés eredménye, az érintkezés közege, a szükséglet eszköze, egyben számára mint kényszer és veszély forrása jelenik meg.

Az ember keletkezési folyamatának és lényegének manifesztálódását történelmi folyamatként mérlegelve, Marx felveti a drámai kérdést: „Honnan van az, hogy viszonyaik (az egyének valóságos életfolyamatainak viszonyai — R. P., A. K.) velük szemben önállósulnak? hogy saját életük erői velük szemben túlerőre jutnak?”¹⁴

Az elidegenedés forrása az a tény, hogy az emberiség a termelési folyamat fejlődésével, s ezzel együtt bonyolultabbá válásával egyre nehezebben képes ellenőrizni azt. Mert íme, nő az ösközösségi tagok száma, termelésük egyre összetettebbé válik, maga a munka egyre termelékenyebb lesz, megjelenik a munkamegosztás és az árucseré. Mindez elemi folyamatként megy végbe; s a csoport számára szinte érthetetlen ennek a folyamatnak a mechanizmusa, nem is tudják ezeket összességükben ellenőrizni. A termelés és a fogyasztás közötti egységnek a megbomlása — annak az egységnek a megbomlása, amely a termelési folyamat racionalitását biztosítja — abban a pillanatban megtörténik, amikor bekövetkezik a közvetlen termelőnek a munkaeszközöktől való elszakítása. A termelési eszközök magántulajdonának végleges megszilárdítása — függetlenül a különböző társadalmak konkrét történelmi helyzetétől — ez Marx számára az ember létezési módjának és fejlődésének alapvető sorsfordulója, minthogy egyrészt a természet meghódításában és a termelési jártasság kialakításában előrelépés történt, tehát a termelő alany tökéletesedett, másrészt létrejött egy olyan társadalmi rendszer, amelyre a társadalmi munkamegosztás azon típusa jellemző, amelyben a közvetlen termelő lényegi erőit a termelés aktusában külsővé téve nem saját magát, hanem azt gazdagítja, aki a terméket — mint a termelési eszközök tulajdonosa — elsajátítja.

¹² Vö.: Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, MEM, 46, köt., Bp. 1972.

¹³ Vö.: Lukács Gy.: id. h.

¹⁴ Marx—Engels: *A német ideológia*, id. kiad., 545. l.

A termelési eszközök magántulajdonán és az ezzel kapcsolatos társadalmi munkamegosztáson alapuló társadalmi élet formái sokfélék. Ezekre a formákra az emberek bizonyos csoportjának termelő munkára való kényszerítése a jellemző. Ezek az emberek nemcsak meghatározott javakat termelnek, hanem eközben reprodukálják a társadalmi viszonyok azon típusát is, amely között ez a kényszerítésük végbemegy. Az ilyen társadalmi rendszerben a munka aktusa, természetesen, továbbra is az emberi lény kiteljesedése. Mégis elveszti emberi lényegének szabadságát, a dolgozó alany önmegvalósító, alkotó képességét. A közvetlen termelő az egész folyamatnak többé már nem célja, hanem a mechanizmusok szerszámává, eszközévé válik, amelyeket nem ellenőrizhet; önmaga legemberibb részét feláldozza, hogy biológiai fennmaradását biztosítsa. A fent említett társadalmi rendszerek egymásutániságára az jellemző, hogy a közvetlen termelő a termelési eszközöktől egyre jobban eltávolodik, a termelési folyamat a társadalmi szférából a magánélet szférájába megy át, s megjelenik a fejlettebb csere, a pénz, az ártermelés, a piac, az ellentétes osztályok, a gépi nagyipar, sőt végül a tőke is. Az emberiségnek a fent bemutatott társadalmi rendszereken és struktúrákon belüli fejlődése, természetesen, az individuumok nagy tömegének elnyomása révén valósul meg. Ezekben a társadalmi rendszerekben a tömegeket az ösztönösen funkcionáló társadalmi mechanizmusok eszközének és szerszámának szerepére kényszerítik.

A magántulajdonon alapuló kultúra típusa, amelyben az emberi lény eltárgyasulása az embernek önmagától való elidegenedését jelenti, állati mivoltjára redukálja őt és a kultúra valamennyi egyéniségét a vele funkcionálisan ellentétes piaci mechanizmusoknak veti alá.

Az alanyokat, akik megteremtették a kultúrát, hogy magukat abban igazolni és emberibb mivoltukat formálni tudják, az elemi folyamatban az eszköz szerepére degradálják és saját produktumaik uralma alá kerülnek. Az emberiség a Goethe-i balada varázslója tanítványának helyzetébe kerül.

Jobban behatolva a történelemnek, mint az emberiség keletkezési és kibontakozási folyamatának természetére vonatkozó marxi gondolatmenetbe, arra a következtetésre jutunk, hogy a marxi antropológiai reflexió meghatározott axiológiai tartalmat foglal magában.¹⁵ Az alany Marx számára nem csupán a társadalmi, történelmi és kulturális folyamat hajtóereje, hanem e folyamat egyetlen öncélú értéke (summa bonum). Említettük már, hogy bár Marx szerint az alanyt objektivációja kapcsolja a tárgyi világhoz, sohasem redukálja az embert a tárgyi létre, hanem hangsúlyozza az emberi lét sajátos ontológiai státusát. Az ember a más létformák közül axiológiai téren is kiemelkedik. Marx számára nem mértékadó az a tény, hogy a vallási eszme az isteni létnek tulajdonít értéket, hogy a kapitalista rendszerben az értéktárgyakat tesz meg summa bonum-nak és az ember csak az eszköz szerepét tölti be. Ezeket a téves értékeléseket a társadalmi és a történelmi helyzet olyan eredményének fogja fel, amelyeket bíráló alá kell vetni, hogy téves voltukat feltárhassuk.

Az embernek a legmagasabb értéket tulajdonítva, Marx ebből a nézőpontból értékeli az ember eddigi történelmét és rajzolja meg a jövő eszményképének megvalósítását. Az emberi létnek a kultúrában manifesztálódó eddigi formáit vizsgálva, Marx egyrészt igyekszik feltárni az ember lényegét formáló tényezők csoportját, másrészt e lényeg jövőbeni realizációjának lehetőségét teszi megfontolás tárgyává.

Mindenekelőtt — a korabeli kapitalista társadalmi rendszer apologetáival ellentétben — Marx szembenáll azzal a tézissel, hogy az emberi létezés „végső” és „termé-

¹⁵ Vö.: R. Panasiuk: *Problematyka antropologiczna w doktrynie Marksa*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej”, 1973, Nr. 19.

szetes” állapota a kapitalizmus. Az ember fejlődésének nincs vége, főként azért, mert egy ilyen repressziós kultúrforma, amilyen a burzsoá társadalom, nem lehet az az állapot, amely az ember lényegét értékként valósítja meg. Marx nagy hangsúlyt helyez a fejlett árutermelő rendszer működési törvényeinek kutatására, hogy megtalálja azokat a mechanizmusokat, amelyek e rendszer fejlődését gyorsítják, s ily módon saját pusztulásához vezetnek. Továbbá vizsgálja, milyen társadalom jöhetne létre a magántulajdon uralmának megszüntetésével. A fennálló társadalom alapvetően szembenáll az alannal, amit, mint láttuk, Marx alapvető értéknek tekint a termelési szférában az ontológia számára, s ezért követeli a munka társadalmi feltételeinek megváltoztatását és olyan megszervezését, hogy az eddig elkülönült és ellentétes alanyoknak lehetősége legyen — az eddigi tevékenység eredményeit felhasználva — átvenni a termelési folyamat feletti ellenőrzést, a munkát szabad önmegvalósító aktussá változtatni, és az egymást, mint értéket elismerő szabad emberek közösségben egyesülhessenek.

Látjuk tehát, Marx azzal, hogy az embert értékként fogja fel, nem kívánja ezt az értéket szembeállítani eddigi történelmével, hanem figyelemmel kísérve a történelemben az emberi jelleg megnyilvánulását, ezt a jelleget akarja fokozni és valamennyi individuum számára valósággá tenni. A megvalósított emberi lét lényege történelmi lehetőség lenne mindenki számára, hogy szabadon kibontakoztassa erejét és tehetségét, az alkotó tevékenységben biztosítaná a teljes önmegvalósítás feltételeit, az egyesült individuumok teljes autonómiáját, akik ezáltal teljesen uralkodnának „saját társadalmi erőik” felett.

Láthatjuk, hogy Marx alapvető gondolatával összhangban az alanyt a többi emberrel való egységében és meghatározott társadalmi szervezet keretében kell felfogni, az emberiség ideálja Marxnál szorosan összefonódik a társadalom ideáljával.

Az ember mint ember a társadalomban és a történelemben jött létre, abban a történelemben, amelyben végbemegy elnyomása, de amelyben ugyanakkor — valóságosan és nemcsak a képzeletben — elérheti autonómiáját és önmegvalósítását is. Természetesen ez az *eszmény* Marx számára nem egyszerűen az eddigi történelemből adódó deduktív következtetés. A történelem ugyanis egyedül nem tesz semmit, nem megy végbe az egyének és az osztályok nélkül, hanem ezek tevékenységének az eredménye. Arról van szó, hogy az embernek uralkodnia kell e folyamat spontaneitása felett, mert csak így válik lehetővé az, hogy a történelmi feladatukat ismerő emberek aktivitásuk eredményeként közelíthetnek a történelmükben megjelenő eszmény megvalósulásához, így lehetővé válik az ember felszabadítása. Chilon régi formulájának — „ismerd meg önmagad!” — realizálódása Marx számára a történelmi folyamat eredménye, s egyben az emberi nem reális szabadságának és emberi mivoltának a feltétele.